

СЕМАНТИКА ТЕРМІНА І КОНТЕКСТ (на матеріалі англійських текстів з економіки)

Дослідження функціонування термінів у фаховому тексті, хоча й має певну літературу, все ж всестороннє вивчення цієї проблеми лише розпочинається. Зауважимо, що, якщо раніше термінознавці у своєму аналізі термінів обмежувались сферою їх фіксації, систематизації та нормалізації, то тепер дедалі частіше об'єктом термінознавчих досліджень стає сфера, умови і особливості процесу їх функціонування.

Використання термінів тісно пов'язане із основною функцією мови — функцією пізнавально-інформативного змісту, тобто з реєстрацією та збереженням нагромаджених людством знань, оскільки наукова термінологія як найбільш інформативна група лексики охоплює засоби вираження наукових понять. Поняття “функціонування термінів” у термінознавстві є широким за обсягом і включає умови вживання термінів у тексті, використання термінів у текстах різної жанрової приналежності, отже, до уваги беруться різні аспекти реального життя термінів.

Під функціонуванням термінологічних одиниць розуміємо їх властивість проявляти особливості своєї структурної організації, особливості реалізації валентних і когнітивних потенцій їх у процесі використання в комунікації. Ми не розділяємо думку деяких зарубіжних мовознавців, що слово взагалі не має власного значення поза контекстом [12, 13].

Аналіз функціонування термінів окремих субмов здійснюється на різних мовних рівнях: морфологічному, лексичному, семантичному, синтаксичному. Функціонування термінологізованих одиниць, похідних від загальноновживаних лексем, у термінознавстві трактується як явище омонімії [10, 16; 5, 45; 11, 51; 13, 261; 14, 147].

Умовою реалізації термінологічного значення термінологізованої лексеми є науковий текст, де колишня загальноновживана лексема вживається в чітко окресленому науковому значенні на відміну від повсякденного, розмитого значення слова в побутовому розмовному мовленні. Нове контекстуальне оточення колишніх загальноновживаних слів стає умовою розвитку семантичної структури новоствореної термінологізованої одиниці.

Практика аналізу термінології показує, що реалізація усіх семантичних і когнітивних потенцій термінологізованої одиниці можлива лише в контексті, хоча, на думку Д. Лотте, до терміна висувається вимога незалежності його значення від контексту [8, 59]. Відхилення від принципу незалежності терміна від контексту він допускав лише у двох випадках: 1) якщо відомо, яке поняття номінується, то вважалося можливим опускати визначальні частини видового терміна, замінюючи його родовим компонентом; 2) з метою уникнення частого повторення одного і того ж видового терміна, слід замінювати його відповідними вказівними словами (цей, той, певний) [8, 74].

О. Реформатський розвиває думку Д. Лотте ще категоричніше і вважає, що термін не потребує контексту, як звичайне слово, оскільки він 1) член певної термінології, яка й виступає замість контексту; 2) може вживатися ізольовано, наприклад, у текстах реєстрів чи технічних замовлень [9, 110]. Аналогічних концептуальних позицій дотримувались Р. Будагов, М. Бергер, С. Бурдін, Т. Панько, І. Квітко, поділяючи ідею *контекстної незалежності терміна*. На сучасному етапі розвитку термінознавчої думки превалюючою є інша концепція — контекстозалежного терміна (Б. Головін, Р. Кобрін, В. Лейчик, В. Даниленко, Є. Коновалова, В. Кусаковська). Ми розглядаємо таку категоричну диференціацію як недоцільну, не адекватну фактичному функціонуванню термінів, тому що вимоги щодо контекстності терміна слід розмежовувати залежно від того, чи це термін зафіксований, чи функціонуючий у фаховому тексті. Зафіксований термін може відповідати вимогам “ідеального терміна”. А функціонуючий у фаховому дискурсі термін, на наш погляд, підлягає під вплив синтагматичних процесів фахового мовлення (субституція, контекстуальна синонімія та ін.).

Нам не видається доцільним абсолютизувати думку про незалежність терміна від контексту, бо саме в спеціальних текстах, як уже зазначалося, термінами стають загальноновживані лексеми, виконуючи своє основне функціональне навантаження — вираження наукового поняття. А однозначність і точність — це ті властивості, якими володіє термін, коли

він входить до певної термінологічної системи у сфері фіксації. Зміст терміна повністю розкривається тільки через його реальне функціонування, тобто тільки тоді, коли він виступає як елемент субмови, фахової комунікації, дискурсу. Це особливо стосується тих термінів, яким притаманна багатозначність, реальний вихід з якої забезпечує контекст у спеціальній літературі. Термінознавці-практики, досліджуючи галузеві терміносистеми, вважають необхідним залучення контексту для семантизації терміна.

Вивчаючи проблему застосування контекстологічного аналізу у зіставному дослідженні функціонування терміна і загальноновживаного слова на матеріалі термінології доменного виробництва, Є. Коновалова доводить, що функціонування терміна у мовленні мало чим відрізняється від функціонування загальноновживаного слова. При цьому дослідниця виділяє певні риси, властиві функціонуванню терміна: 1) тематично зумовлена обмеженість багатозначного терміна; 2) обмеження вживання терміна зумовлене також тим, що термін виражає поняття з конкретної галузі знань; 3) термін не вживається метафорично у цій спеціальній сфері [6, 5-7]. Аналізуючи функціонування терміна в контексті, дослідниця вводить поняття “тематичної ситуації”, яка створюється самим характером тексту. Тематична ситуація, на її думку, знімає решту значень семантично-реалізованого слова, крім термінологічного [6, 8].

Критерій “тематичної ситуації”, запропонований Є. Коноваловою, можна успішно поєднати із застосованою нами методикою виявлення контекстуальних умов реалізації термінологічного значення. Така методика, на нашу думку, є виправданою, оскільки в різних контекстах загальноновживані слова можуть вживатися і в функції термінів, і в функції загальноновживаних слів.

Для контекстуальної реалізації термінологічного значення ми пропонуємо такі умови: 1) термінологічне оточення фахового дискурсу; 2) заповнюваність семантичної структури термінологічного оточення завдяки дефінітивній функції термінологізованої одиниці (а не звичайному тлумаченню загальноновживаного слова); 3) потреба вжити загальноновживане слово саме у термінологічному значенні для реалізації висловлювання. Так, у реченні “... *The balance of the purchases account would then be transferred by crediting the purchases account (thus closing it) and debiting the trading account*” [17, 345] колишня загальноновживана одиниця *balance* має всі вищезазначені умови, необхідні для контекстуальної реалізації нею термінологічного значення: 1) наявність у контексті висловлювання термінів досліджуваної субмови (*crediting, purchases account, trading account, debiting*), які створюють термінологічне оточення; 2) для заповнення семантичної структури цього висловлювання присутні всі семи, що утворюють дефініцію терміна *balance (difference between two columns of an account (money received and money paid out, etc.))*; 3) функціонування такої одиниці в термінологічному значенні зумовлено потребою фахового спілкування для розуміння смислу висловлювання приблизного тлумачення поняття *balance* недостатньо.

На відміну від цього у реченні “*A small child has to learn to keep its balance before it can walk far*” [18, 42] лексема *balance* функціонує як загальноновживана одиниця, оскільки в ньому: 1) відсутнє термінологічне оточення фахового дискурсу; 2) для заповнення семантичної структури висловлювання достатньо сем, що утворюють тлумачення загальноновживаного слова, а не дефініцію (*condition of being steady; condition that exists when two opposing forces are equal*); 3) відсутня потреба включати одиницю *balance* у загальнолітературний контекст у термінологічному значенні.

Отже, в ході дослідження контекстуальних умов термінологізації встановлено, що лише за наявності усіх трьох названих умов стає можливою контекстуальна реалізація термінологічного значення певної лексеми, яка набуває синсемантичної орієнтації. Лише після реалізації усіх трьох умов вважатимемо контекстуальну реалізацію термінологічного значення здійсненою.

Вимога незалежності терміна від контексту пов'язується термінознавцями з вимогою його однозначності, але практика аналізу показує, що ця вимога є швидше бажаною, ніж реальною. Більше того, повторюваність певного контексту закріплює за терміном строго визначене значення. Цікаві думки з цього приводу висловлює О. Крилов. Він вводить поняття двох стилістичних різновидів контексту: спеціального наукового контексту, який містить у собі

послідовно викладену інформацію про систему наукових понять і професійний контекст, у якому подано інформацію про виробничий процес [7, 92].

У своїй подальшій типологізації контексту дослідник вводить поняття “внутрішнього контексту”, під яким розуміє окрему, закінчену в смисловому відношенні мінімальну частину, репрезентовану сполученням терміна з певним колом слів. Аналогічно до терміна “внутрішній контекст” В. Даниленко вживає термін “стандартний контекст”, а Б. Головін — “контекст словосполучення” [3, 67; 4, 60]. Дослідник прядильної термінології А. Крилов доводить, що зміст терміна повністю розкривається тільки через його реальне функціонування, коли “внутрішній контекст” допомагає розмежувати значення терміна, що має властивість категоріальної полісемії [7, 90–92].

З терміном “внутрішній контекст” можна погодитись, коли мова йде про розмежування загальноживаного слова і терміна. Але, з іншого боку, дослідник дещо перебільшує цю роль, вважаючи, що саме внаслідок постійного вживання у складі термінологічних словосполучень загальноживане слово набуває спеціального значення. Розмежування двох стилістичних різновидів контексту дозволяє проаналізувати в них поведінку асимільованої терміносистемою загальноживаної лексеми внаслідок використання її “у процесах вторинної номінації”. Діапазон лексичної сполучуваності при цьому у терміна і загальноживаного слова залишається різним.

За словником *Webster's New World Dictionary* [19, 52] лексема *bear* зафіксована із визначеннями *heavy, partly — carnivorous*, за словником *OSDE* [18, 49] — із визначеннями *large, heavy, with thick fur*. У термінологічному словнику лексична сполучуваність цієї лексеми є іншою: *protected bear (продавець, який має акції і грає на пониження)*; *uncovered bear — продавець, що не має покриття*. Отже, спостерігаємо набуття переосмисленими загальноживаними одиницями нових властивостей — синсемантичної орієнтації.

Оскільки для процесу термінологізації суб'єкт номінації обирає лексеми, що вже якимось чином реалізували свої номінативні потенції у загальнолітературній мові, то подальший хід теоретичної думки веде до визначення конкретизаторів нових ознак, які розширюють діапазон лексичної сполучуваності слів.

Вимога незалежності терміна від контексту, про що мова йшла вище, означає швидше вимогу того, щоб термін завжди однозначно розуміли представники одного фаху, щоб його адекватне тлумачення забезпечувала понятійна система, а не мовна, членом яких він є, адже термін — це завжди член певної термінології, в межах якої він є однозначним. Термінологія для терміна є тим “полем”, яке дає йому точність і однозначність, поза ним слово втрачає свою характеристику терміна.

Реалізація сполучувальних потенцій термінологізованої одиниці можлива лише в контексті. З огляду на різне розуміння самого терміна “контекст” в термінознавстві, вважаємо за потрібне вичленити такі різновиди контексту: 1) контекст фаховий, зумовлений екстралінгвальними чинниками: сфера наукового спілкування, науковий тип мислення, сфера функціонування субмови; 2) понятійний контекст, зумовлений сукупністю родо-видових понять фахової дисципліни; 3) внутрішній контекст — це безпосереднє мовленнєве оточення термінологізованої одиниці, реалізація нею сполучувальних потенцій, втілена в матеріальних знаках, вибір і функціонування яких обумовлене попередніми типами контексту (див. рис. 1).

При вирішенні питання про залежність терміна від контексту слід мати на увазі, що абсолютний термін не потребує контексту: вся семантична структура його вичерпується термінологічним значенням і завжди є рівноцінною сама собі. Інакше виглядає справа з термінологізованими одиницями, які потребують специфічних умов для функціонування і реалізації термінологічного значення у фаховій сфері. Слово виконує номінативну чи дефінітивну функцію, тобто або є засобом чіткого позначення, і тоді воно — простий знак, чи засобом логічного визначення, тоді воно — науковий термін.

Питання функціонування терміна тісно пов'язане з вирішенням основного питання специфіки терміна, яке В. Гак формулює альтернативно: що таке термін — властивість лексичної одиниці (особливий вид слова чи словосполучення) чи є це особлива функція лексичної одиниці? [2, 68]. Це питання пов'язане також з розмежуванням загальноживаної лексики і термінології. Так, наприклад, Ю. Апресян наголошує, що дослідники терміносистем

виходять за межі своєї компетенції, досліджуючи семантику термінів, адже “не все в значеннях таких слів входить до структури мови” [1, 18]. Далі вчений зазначає, що серед іменників набагато більший відсоток слів, в значенні яких переважають семантичні елементи різних термінологічних систем і штучних мов наук, які не належать до природної мови [1, 34].

Рис. 1. Типологія контексту

Отже, наші спостереження над фаховою термінологією свідчать, що для реалізації термінологічного значення загальнозживаним словом необхідними є певні вищезгадані умови фахового контексту, типологію якого ми запропонували у цій статті.

Література

1. Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. — М.: Наука, 1967. — 430 с.
2. Гак В.Г. Ассиметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии // Семиотические проблемы языка науки, терминологии и информатики. — М.: Изд-во Моск. ун-та. — 1971. — С. 68-71.
3. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. — М.: Высшая школа, 1987. — 104 с.
4. Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — 248 с.
5. Звегинцев В.А. Семасиология. — М.: Просвещение, 1957. — 240 с.
6. Коновалова Е.Д. Сопоставительный этимологический и контекстуальный анализ термина и обиходного слова в английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / ЛГПИ им. Герцена. — Л., 1964. — 18 с.
7. Крылов А.И. Термин и контекст // Языковые единицы и контекст. — Ленинград: ЛГПИ, 1973. — С. 89-96.
8. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. — М.: Из-во Академии наук СССР, 1961. — 158 с.
9. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. — М.: изд-во Наука, 1968. — С. 103-125.
10. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. — М.: Просвещение, 1975. — 271 с.
11. Яремко Я.П. Формування української військової термінології: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. — Дрогобич, 1997. — 164 с.
12. Antal L. Content, Meaning and Understanding. — Hague: Rowtley, 1964. — 65 p.
13. Guilbert L. La Specificite du term scinetifique et technique // Langue de Franc. — Paris, 1973. — P. 260-297.
14. Ischreyt H. Shudien zum Verhältnis von Sprache und Technik. — Düsseldorf: Akad. Verlag., 1965. — 308 p.
15. Ullmann S. The Principles of Semantics. — Glasgo: Academic Press, 1957. — 346 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

16. Guidelines. Use Consultants by World Bank as Execution Agency. — Washington: The World Bank, 1995. — 38 p.
17. Wood Frank. Business Accounting. Fifth Edition; Pitman. — 1989. V. 1-2. — 613 p.
18. Oxford Student's Dictionary of Current English / a.s. Hornby. — Oxford: Oxford Univ. Press, 1984. — XII. — 769 p.
19. Webster's New World Dictionary. — New York: Star Books, 1995. (WNWD).

Olexandra Duda. The Meaning of the Term and the Context The article deals with the problem of interdependence between the semantic meaning of the term and the context. The analyzed material provides ground for the conclusion that the term meaning needs definite conditions of the sublanguange context, typology of which we have researched.

Тетяна Олійник

СИМВОЛІЧНІ ВЛАСНІ ІМЕНА В КОНТЕКСТІ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

Слово (символічне власне ім'я) в художньому творі слід вивчати в тих специфічних умовах, у яких воно вживається. Його значеннєві і стилістичні можливості проявляються лише у відповідному контекстному оточенні.

У поняття контексту в широкому значенні входить узагалі все словесне оточення і зовнішня ситуація, якою визначається те або інше значення слова. А.А. Реформатський розрізняє словесний (мовний) і побутовий контексти [13, 77]. Це найбільш загальні види контексту. Проте, якщо мати справу з художнім твором, необхідність такого розмежування відпадає. Зовнішня ситуація у творі або, точніше, її зображення створюється за допомогою того ж словесного матеріалу, який певним чином конструктивно і графічно організований. Зрозуміло, що розмежування словесного і побутового контексту в таких умовах не має сенсу.

У багатьох роботах, присвячених з'ясуванню специфіки художньої мови, розмежовуються прозаїчний і поетичний (тобто художньо-образний) контексти. А.М. Пешковський зазначав, що слово в художньому мовленні виконує іншу функцію, ніж у нехудожньому [12, 63; 8, 126-127]. Беручи участь у створенні того чи іншого образу (картини), воно виявляється в умовах нового, найчастіше стилістично багатопланового застосування. Тут поетичний контекст відмінний від прозаїчного.

Спробуємо визначити види поетичного контексту. Нам здається доцільним досліджувати види контексту в залежності від меж того лексико-семантичного фону і тієї образно-композиційної атмосфери, в яких функціонують слова.

У цьому плані В.В. Виноградов, побічно торкаючись умов вживання деяких слів, говорив про "збільшення змісту", що виникає в слові в композиції складного цілого (монологу, літературного твору, побутового діалогу) або в індивідуальному застосуванні, в залежності від ситуації [7, 21]. Приблизно таке ж розмежування висувалося ще в 1923 році Б.А. Ларінін: "Комбінаторні збільшення утворюються й у межах однієї фрази і, крім того, із сполученням періодів — у межах глави; далі є відтинки, що виникають тільки із закінченого цілого" [10, 70]. Інші мовознавці або висувають подібні розбіжності (наприклад, контекст-фраза і контекст-ситуація в Р.А. Будагова [5, 14]), або обмежуються загальною вказівкою (наприклад, Л.А. Булаховський говорить лише про фразове оточення [6, 29]).

Найпростішим видом контексту є словосполучення. Говорячи про контекст у словосполученні, нас цікавить, насамперед, значеннєвий зв'язок слів, що виступає засобом зображення і організації думки. Безумовно, що він знаходить своє вираження у граматичному зв'язку слів. Словосполучення звичайно складається зі слова, значення якого переосмислюється або уточнюється, і слова, за допомогою якого відбувається це переосмислення або уточнення. Якщо ж обидва члени сполучення багатозначні, то вони уточнюються або переосмислюються взаємно. Наприклад: to play **Old Harry** with smb. — а) зіграти злий жарт із ким-небудь; б) розорити кого-небудь; to shoot **Niagara** — наважитися /зважитися/ на розпачливий крок, йти на великий ризик; to cross /to pass/ the **Rubicon** —